

Ortológus és Neológus

Egy aszimmetrikus ellenfogalom lebontása*

Kevés szónak állapítható meg a keletkezési ideje és alkotója is, de az *ortológus* kifejezés valószínűleg ilyen. Születése a 19. század elejére tehető, jelenlegi ismereteink szerint a *Mondolat* megjelenése után használatos először: Kazinczy Ferenc írja le 1815-ben.¹ A kifejezés a neológia ellenpárjának leírására született, a vallási értelemben vett *ortodox* megnevezés analógiájára. Ez utóbbi kifejezés negatív jelentéstöbbletet hordoz, és gyakran áll egymás mellett Kazinczy szóhasználatában a „nyakas kálvinista” szin-tagmával és egyéb degradáló, főképpen református vallásúakra vonatkozó leírásokkal. Az *ortológus* szó akkor érvényes jelentésmezejébe az *ortográfia* (‘helyesírás’) szó jelentése is belevegyül. A két fogalom (*ortodoxia* és *ortográfia*) felől tekintve ortológus az, aki a saját nyelvhez és nyelvhasználathoz való viszonyát tartja mindenekelőtt érvényesnek, és ezt az álláspontját felsőbbnek hitt pozíciójából megkérdőjelezhetetlennek látja. A fogalom jelentésmezejébe az akkor divatos bölcseleti iskolák terminológiája is beszüremkedett. Kazinczy filozófiai érdeklődését jellemzi – és egyben tájékozottságának mintázatáról is árulkodik –, hogy szövegeiben az ortológia értelmében használt „nyelvi empirizmussal” szemben a kantianizmus értelmében használt „nyelvi kriticismus” kifejezés helyezkedik el.² Innen tekintve az ‘ortológus’ jelentése a maradiság színezetével árnyalódik, egy korszerűtlen, meghaladott iskolához ragaszkodók társaságát jelöli ki.

Akárhonnán is tekintjük, a két fogalom – ortológia és neológia – meghatározása nem összhangon alapul. Az ortológus csoport megnevezése kívülről kerül meghatározásra, mégpedig olyan módon, hogy lekicsinylő árnyalat is rávetül a jelentésére. Ez az árny a neológia önelnevezéséből értelmezhető és a másik fél elismerésének kizárásán alapul. Az ehhez hasonló hozzárendeléseket nevezi Reinhart Koselleck „aszimmetrikusnak”.³ Az ilyen „egyenlőtlenül ellentétes ellenfogalmakat az jellemzi, – írja

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült és az OTKA (K 81585) támogatásával jött létre.

¹ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1815. február 4. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, közléteszi Dr. VÁCZY János, I–XXI., MTA, Budapest, 1890–1911, XII., 368. (A továbbiakban KazLev.) A *Mondolat* modern kiadása: *Mondolat – két hasonmással* (Dicsfalom, 1813), kiad. BALASSA József, Franklin-Társulat, Budapest, 1898, 41.

² Elég legyen csak egy példát hozni: „Az Úr a nyelvet az empiria dolgának tekinti (nem egészen), – de mi a criticismusénak (főképen én is)”. Kazinczy Ferenc Beregszászi Pálnak, Széphalom, 1815. szeptember 18. = KazLev, XIII., 164.

³ Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Jászöveg, Budapest, 1997, 6.

Koselleck – hogy saját pozíciójukat szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen.⁴ Pontosan ez történik az ortológival is Kazinczynál: az újítókkal szemben határozódik meg a vélt tábor, és így az a benyomás keletkezik, hogy ők ellenzik a különben magától értetődően helyeslendő nyelvi újításokat. Csetri Lajos monográfiája óta azonban egyöntetűen elfogadott, hogy az ortológusok táborát nem lehetséges az újítás vs. nem újítás dichotómiája szerint meghatározni.⁵ Az ortológusok is újítottak, a neológiától való elvi különbségüket szélesebb nyelvfilozófiai, grammatikai és stilisztikai eszköztár használatával lehet csak vázolni, de annyi bizonyos, hogy nem az különbözteti meg őket a neológiától, hogy az újítástól elhatárolódtak volna. A „múltbeli szóhasználat megkérdőjelezése”⁶ – amelyet Koselleck sürget – tehát megtörtént, Csetri Lajos eredményeit szakmai konszenzus helyesli. Jelen tanulmány célja az, hogy a nyelvújításnak nevezett korszak lezárásának tekintett szöveg – Kazinczy *Orthologus és neologus; nálunk és más nemzeteknél* című írása – elemzésén keresztül részben a neológus, de különösen az ortológus tábornak Csetrinél alaposabb definícióját adja meg. A korrekció tétje nagyobb a szimpla fogalmi tisztázásnál: a csoportok újbóli meghatározásával Kazinczy Ferenc tanulmányának kanonikus pozíciójában való újragondolását javasoljuk.

Az *Orthologus* és *Neologus* recepciója

Az *Orthologus* és *Neologus* című tanulmányt igazán alaposan alig vizsgálták: a kevés kivétel közé tartozik Csetri Lajos interpretációja⁷ és Bíró Ferenc mélyreható elemzése.⁸ Ezeket a vizsgálatokat is beleértve megfigyelhető, hogy a szakirodalom egyöntetűen egy történeti narratíva határpontjaként, egyben a nyelvújítás korszakát lezáró végpontként jeleníti meg a tanulmányt. Ennek megfelelően, mivel a szövegek elsősorban a nagy narratíva bemutatására törekuszenek, az elemzések nem igazán elmélyültek, inkább érintőlegesen, kívülről tesznek néhány megállapítást a nyelvújítás diadalának ismertetése során, és alig bocsátkoznak részletekbe. A csata kognitív metaforájának eszköztárát mozgósítva érvel a szakirodalom éppen úgy,⁹ ahogyan a Kazinczy-szöve-

⁴ Uo., 12.

⁵ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai, Budapest, 1990.

⁶ „Különösen az ellentétpárokban használt fogalmak alkalmasak arra, hogy a különböző csoportok között fennálló tényleges viszonyok és különbségek sokrétűségét átalakítsák, mégpedig úgy, hogy részint erőszakot követnek el az érintetteken, akik – ezzel arányban – éppen ezáltal tesznek szert politikai akcióképességre. Egy ilyen jellegű dinamika felismerése érdekében szükség van magának a múltbeli szóhasználatnak a megkérdőjelezésére.” KOSELLECK, *I. m.*, 11.

⁷ CSETRI, *I. m.*, 86–98.

⁸ Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Argumentum, Budapest, 2010, 637–648.

⁹ Csak néhány példa felsorolására van lehetőség: „A Kazinczy és a Dunán túli írók között helyreállt béke megpecsétlése a harc elméleti befejezésének. A pártok vezetői lerakják fegyvereiket s az irodalmi élet pezsgő vérkeringésétől várják az irodalmi nyelv egysége fejlődését.” VÁCZY János, *A nyelvújítás győzelme. Kivonat Váczy János lt. 1908 november 30-iki székfoglalójából*, Akadémiai Értesítő 1909/I., 5–8., itt: 7.; „A küzdelem ezek után is folytatódott röpiratokban, könyvek elő- és utószavaiban és jegyzeteiben, továbbá magánlevelekben, majd 1817-től a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat lapjain. A vitát, mely

gek és a korabeli szimpatizánsok és elvbarátok. Az írások két szempontot emelnek ki, egyrészt hogy Kazinczy tanulmánya a legalább (de inkább több mint) egy évtizede tartó vitairódalom zárószövege,¹⁰ valamint hogy a cikk elsöprő hatású győzelmet aratott a nyelvújítás terén. Miután a tanulmány státusát egybehangzóan kijelentik, az irodalmi nyelv, sőt az irodalmi élet előretöréséről írnak,¹¹ amely ezáltal mintegy okozatává válik Kazinczy cikkének. A kultikus nyelv tónusain csendül fel a történet végkifejlete a Kazinczy-levelezés sajtó alá rendezőjének akadémiai székfoglaló beszédében:

Az izgató vezér látnokai lélekkel tekint a jövőbe s az ifjabb írókat a felvirágzó irodalom képviselőiként üdvözli; és maga pedig belenyugszik azon gondolatba, hogy ő és pályatársai mihamar csak a múltéi lesznek. Nem is szorul most már fegyvertársakra, hogy eszméit győzelemre segítsék, mert az ő irányában megindult irodalmi fejlődésnek természetes rendje biztosítja azt. Felesleges többé minden szó, minden érv. A új írók művei a legékesebben szóló bizonyítékok, hogy az újítás szelleme mikép indította haladásnak a nemzetet. „Nekem – írja Döbrenreinek már 1822 decz. 23-án, midőn ez nyíltan megmondja mesterének, hogy csak azokat magasztalja, a kik »a neologia felén állanak« – *semmi szükségem a győzedelemnek ezen újabb jelére: Hebe és Aurora végtől-végig azt kiáltják, s a kérdés örökre le van döntve.*”

Íme tehát a nyelvújító harcot, mely a tízes évek vége felé éri el tetőpontját: a húszas évek elején nyomon követi a győzelem, s a megalakult Akadémiának már csak a befejezett tényekkel kellett számolni.¹²

Mintha a politikai- és hírlapirodalomtól kezdve a modern regény- és a szótárírói irodalomig és később a nyelvészet területén jelentkező új neológiai és új ortológiai mozgalomig – s ezzel már igazán az 1850-es, sőt az 1860-as éveknél járunk –, mindennek Kazinczy és tanulmánya állnának a háttérben.¹³ A tanulmány pozitív fogadtatása

mint ismeretes, a neológusok győzelmével végződött, elvi síkon Kazinczynak Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél című tanulmánya zárta le 1819-ben.” ZSILINSZKY Éva, *A magyar nyelvújítás = Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, szerk. GECSÓ Tamás, Tinta, Budapest, 2003, 96.; „A tanulmány hatása mind a két táborban szinte egyhangúan a legkedvezőbb volt. Hívei dicsőítik, az egyeztetők örvendenek, az ellenfelek megnyugszanak, hisz minden ellentét ki van egyenlítve; a harcban senki sem lett vesztesé, mindenki nyert, gyarapodott, legtöbbet a magyar nyelv ügye.” TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, MTA, Budapest, 1929, 137.; „A harc sokszor volt szenvedélyes és igazságtalan, s az nemcsak a pártharcok természetéből folyt.” HORVÁTH János, *A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása. Kazinczy Ferenc = Uő., Tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1956, 119–136.

¹⁰ „Kazinczy értekezésének megnyugtató hatása lett, vele a harc tulajdonképpen befejeztetett.” Uo., 129.

¹¹ „A Kazinczy és a Dunán túli írók között helyreállt béke megpecsétlése a harc elméleti befejezésének. A pártok vezeterei lerakják fegyvereiket s az irodalmi élet pezsgő vérkeringésétől várják az irodalmi nyelv egysége fejlődését.” VÁCZY, I. m., 7.

¹² Uo., 8.

¹³ Máshol ugyanó: „Kazinczy joggal kereshette a békét, mert harcának eredményei meggyőzték győzelméről. Már a Tud. Gyűjtemény kötetei, még ellenfeleinek dolgozataiban is, az ő irányában haladnak. Külsőleg az újuló nyelv, belsőleg a sokoldalú érdeklődés és kivált a vizsgálódás szabadsága és ösztöne az ő eszméit hirdetik. A teljes győzelmet azonban a két zsebkönyv: Igaz Sámuel Hebe-je (megjel. 1825,

ebben az elbeszélésben egy jelképes szövetséggel folytatódik, Kazinczy és Kisfaludy Sándor békülésével.¹⁴ Ennek az eseménynek a kontextusba emelése az 1908 után keletkezett tanulmányok esetében¹⁵ kimondatlanul is egy nagyon erős következtetést implikál. Tudniillik azt, hogy az *Orthologus* és *Neologus* című tanulmány szerzője, vagyis a tanulmányt egy cikk által inspiráló Füredi Vida is belátta érvei hiányosságait, illetve számára is elfogadhatóak voltak Kazinczy összeegyeztető sorai, és ezzel a szöveg sikere teljesnek tekinthető. Egy küzdelmes csaták sorában megívott harc diadalmas végpontjaként jelenik meg az *Orthologus* és *Neologus*.

A szakirodalom diakronikus szemléletének köszönhetően a történet láncszemeiként megjelenő események egymás okozataivá és következményeivé válnak, még ha ehhez néha az időrenden is változtatni kell. Így társulhat az *Orthologus* és *Neologus* sikerének ismertetéséhez Kazinczy keszthelyi megjutalmaztatása Horváth Jánosnál: „Kazinczy értekezésének megnyugtató hatása lett, vele a harc tulajdonképpen befejeztetett. Dunántúl részéről is hozzájárultak az ellentétek enyhítéséhez: az 1818-i helikoni ünnepen már neki is ültettek fát, mire ő a következő év elején megírta költői levelét Festetics Györgyhöz”.¹⁶ A szigorú időrendet követő Horváth mindezt az *Orthologus* és *Neologus* ismertetése után közli, holott az eset korábban történt. Ha nem valósulna meg a helycsere, az rontaná a történet dramaturgiáját. A visszatekintő elbeszélői szempontnak köszönhetően egy másik időrendi torzítás is tapasztalható – és nem csupán egy irodalomtörténész szövegében. Teleki József pályamunkája¹⁷ szintén az *Orthologus* és *Neologus*hoz kapcsolva épül be az érvelésbe, pedig azt a szerző az *Orthologus* és *Neologus* kiadásánál korábban írta és később publikálta. Itt sokan azt sem felejtik el megemlíteni, hogy nem kisebb író hivatkozott Kazinczyra könyvében,

május) és Kisfaludy Károly Auróra-ja (augusztus) jelentette.” TOLNAI, I. m., 147.; Horváth János szerint: „A nyelvi törekvések... hát a húszas évekre biztosítva volt. Hátra volt beteljesedése irodalmi gyakorlatban és életben. [...] Az elkövetkezendő valóságot elméleti fejtegetésben igen bölcsen előlegezte Teleki József (László fia, az Akadémia leendő első elnöke) a Marcibányi-bizottság pályakérdésére írt feleletében (*A magyar nyelvnek tökéletesítése* 1821); [...] A húszas évek zsebkönyveinek (Hébe, Auróra), immár nem fordító, hanem eredeti költői, majd a modern regényirodalom (Jósika); a politikai- és hírlapirodalomban Széchenyi – (az ő szavai: ön, ildom, Budapest) –, a tudományban a mindenestől neológ Akadémia, annak is kivált szak- és műszótára (1835, 1838), s a harmincas–negyvenes években felburjánzó szótárirodalom: nemcsak megrögzítik, hanem tovább is fejlesztik az eddigi eredményeket.” HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 130–131.

¹⁴ „Mikor a haladó idővel kiderül, hogy nincs is már szépíró, aki ne lenne neológus, írónak: költőknek nem lett nehéz a lényegre nézve egymást megérteniök. [...] Mihelyt ezt Kazinczy kellőképp megmagyarázta: megtörténhetett a két „egyéniesség”: ő és Kisfaludy Sándor, kibékülése.” Uo., 130. Tolnainál: Kisfaludy „elfogadja a békejobbót”. TOLNAI, I. m.; 146–147.; HORVÁTH János, *Kisfaludy Sándor*, Kókai Lajos kiadása, Budapest, 1936, 32.

¹⁵ Ebben az évben leplezi le az *Orthologus* és *Neologus*... című szöveg vitaindítójaként ismert, Füredi Vida álnevével szerző által írott tanulmány íróját Viszota Gyula. Kisfaludy Sándorban azonosítja a szerzőt. Lásd VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Sándor a recenziókról*, Akadémiai Értesítő 1907, 81–100.

¹⁶ HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 129.

¹⁷ „A gyakorlati részletkérdések tisztázását Teleki József gróf (utóbb a Magyar Tudós Társaság első elnöke) végezte el A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóállásmodok által című tanulmányában (1821), amelyben tudós felkészültséggel, az akkori hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében rendszerezte a nyelvújítás kérdéseit, vizsgálta lehetőségeit és határait, és határozottan állást foglalt a neológia mellett.” ZSILINSZKY, I. m., 96.; Idézet nélkül: TOLNAI, I. m., 137.; VÁCZY, I. m., 6–7.

mint maga a Magyar Tudós Társaság első elnöke.¹⁸ Mintha ez a jóval később megszerzett pozíció is növelné Kazinczy szövegének értékét.

A szakirodalom egyöntetűen ítéli meg az *Orthologus* és *Neologus* szerkezetét is: a tanulmányt logikus felépítésűnek¹⁹ és meggyőzően érvelőnek tartja,²⁰ de ebben nem csak struktúrája, hanem az érvelő személy problémához való hozzáállása és elbeszélői attitűdje egyaránt közrejátszik. Gyakran emelik ki nyugodt hangnemét, és a higgadt, nem túlzó érvek alkalmazását²¹ (Mezei Márta diplomatikusnak nevezi, Csetri Lajos többször is használja a szimpatikus, rokonszenves kifejezést a szöveggel kapcsolatban).²²

Sokan idézik azonban a szöveget anélkül, hogy interpretálnák a kiemelt szakaszt. Van, aki a tanulmány gondolatmenetét egymást követő idézetek soraként adja vissza, és ahol a neológusok és ortológusok leírását közvetíti, szinte dialógusformába állítja a citátumokat.²³ A tartalmi ismertetésen túl ezek az elemzések nem merészkednek tovább. A kiragadott sorok valamilyen magától értetődő, magyarázatra nem szoruló értelmet hordoznak. Ha csupán néhány mondatnyi tér áll rendelkezésre az *Orthologus* és *Neologus* jellemzésére, akkor leggyakrabban a tüzes neológusról és tüzes ortológusról szóló szövegrészt emelik ki – vagyis azt a néhány mondatot, amely az első megjelenés fórumán, a Tudományos Gyűjteményben kapitálissal van szedve.

Csak néhányan említik a szöveg ellentmondásosságát.²⁴ A hatvanas évek reprezentatív irodalomtörténete a nyilvánvaló ideologikus alaphangnak köszönhetően „dialektikusnak” nevezi a megfogalmazást a „jól és szépen...” kezdetű szakaszra utalva.²⁵ Horváth János Kazinczy jelleméből eredezteti a – szóhasználatával élve – „paradox” megfogalmazást.²⁶ Senki nem jegyzi meg, hogy a cikk esetleg hiányos lehet,

¹⁸ TOLNAI, I. m., 138.; HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 131.

¹⁹ „Kazinczy ebben az értekezésben fejti ki legrészletesebben és legvilágosabban nyelvújítási elveit s ezzel akarta a harcot végleg eldönteni.” *Kazinczy és a nyelvújítás. Szemelvények prózai műveiből*, kiad. BALASSA József, Pozsony–Budapest, 1904, 6.

²⁰ „Sohasem emelkedett Kazinczy olyan magasra, mint ebben a tanulmányban. Az eszmék kristálytisztasága, a fogalmazás szabatosága, az előadás remek szépsége páratlaná teszi fejtegetéseit, nemcsak a maga munkáinak sorában, hanem egész irodalmunk hasonló művei közt is.” TOLNAI, I. m., 137.

²¹ „Kazinczy itt másképen beszél mint előbb. Hangja nyugodt, érvei általánosságban elfogadhatók, véleménye nem túlzott.” VISZOTA, I. m., 88.; „Kazinczy [...] a Füredi Vida-féle támadásokra felelni készült, de többé nem támadólag, hanem békítőleg.” TOLNAI, I. m., 132.

²² MEZEI Márta, *Nyilvánosság és máfaj a Kazinczy levelezésben*, Argumentum, Budapest, 1994, 147.; CSETRI, I. m., 92–95.

²³ TOLNAI, I. m., 134–137.

²⁴ „Néhol azonban látszólag frappáns érvelése már a szofizma határát súrolja”. CSETRI, I. m., 92.

²⁵ „A neológia elveit mély dialektikával fogalmazza meg”. *A magyar irodalom története*, III., 1772-től 1849-ig, szerk. PÁNDI Pál, Akadémiai, Budapest, 1965, 279.

²⁶ „Ami aztán az egész tanulmány végeredményét illeti, az ő »synkretizmusá«-ban mindenesetre van valami paradox, de ily összeegyeztetéseknek az alig elkerülhető jellemük, másfelől Kazinczy egész idealizmusában mindig volt valami paradox [...] mint minden olyan érzelmes idealizmusban, melyhez túl-éles elme teremt elméletet; a paradoxban kedvét is lelte, mint mély, nehezen érthető, nem közönséges megkülönböztető gondolkodási képletben. Így e látszólagos megalkuvásban is kielégítette hiúságát ez a paradox fenntartás: »jól és szépen« – tehát az új iskola szerint – »az ír, aki tüzes orthologus és tüzes neologus egyszersemind, s egységességben és ellenkezésben van önmagával.«” HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 128.

annak ellenére sem, hogy maga Kazinczy is panaszkodik emiatt jó néhány levelében. Az ortológusok táborának foghíjas leírását többen konstatálják, de hasonló módon nem sejtenek töredékességet a háttérben. Az kiderül az elemzésekből, hogy az összes a tanulmányban felsorolt személy neológus, és az ortológusok táborát egyetlen író alkotja, Teleki József. Kazinczy innen tekintve könnyen helyezkedik metapozícióba, hiszen jóformán csak egyetlen személytől kell eltávolodnia, mégpedig a neológia rokonszenves leírása által.

Az is szokásosnak tekinthető, hogy a húszas évek nyelvészeti jellegű vitái a szakirodalomban csak futólag kerülnek ismertetésre. Mint teljesen jelentéktelen szöveget említik a többi között Batsányi János az *Orthologus és Neologus*ra írt válaszáat is.²⁷ Vagyis arról nem esik szó, hogy a baráti visszajelzéseken túl Kazinczy cikkének ismeretes kortársi olvasata is, amely még ha „nem is rendítette meg az elért eredményeket”²⁸ – mert ennyiben azért meg szokás említeni és egyben elsúlytalanítani a szöveget – azért mégsem szabad megfeledkezni róla.

Batsányi János válasza azért szolgál fontos adalékokkal az *Orthologus és Neologus* korai recepciótörténetéhez, mert Kazinczy levelezésében Dessewffy József finom megjegyzéseit leszámítva nem találkozunk a kritikai attitűd szinte leghalványabb nyomával sem. Miért is találkozoznánk, az egyet nem értők nem mindig éreznek arra visszatartathatatlanságot, hogy vitába szálljanak, és ezt még az írójával is közölik. Batsányi szövege viszont – amely *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről' s Poézisről, és a' Mái Nyelvrontók' törekedéséről*²⁹ címmel jelent meg a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi első számának mellékleteként – a szimpatizánsok rövidebb visszajelzéseivel szemben egy terjedelmesebb tanulmány formájában és egyedüli vállalkozóként nyilvánosan foglalkozott Kazinczy dolgozatával.

Eltékintünk azoknak a személyeskedő utalásoknak az ismertetésétől, amelyek esetében egy átlagos olvasó számára nem kikövetkeztethető, hogy Kazinczyra vonatkoznak (a Kassai Múzeumnál esett sérelmek, a Dayka-kiadás jogosságának kérdése, Baróti Szabó Dávid ugyanazon személytől származó negatív, majd pozitív kritikája, Berzsenyi műveinek 1816-os kiadása stb.). Ahol Batsányi arra a bizonyos „tavaly megjelent tanulmányra” reagál jelentősen eltérő nézeteket fogalmaz meg, mint a 20. századi olvasatok bármelyike. Szövegolvasásának középpontjában egy másik téma áll:

²⁷ „Kazinczynak értekezése: az Orthológus, és Teleki József pályanyertes könyve elméletben eldöntötte a nyelvújítási harcot.” Tolnai Vilmos úgy fogalmaz, hogy a további cikkek sora (Horvát József Elek, Beregszászi, Batsányi) „meg nem ingathatta az elért eredményeket”. TOLNAI, I. m., 146.; „Nem szűnnek meg a csatározások sem; van még ortológia, de hatástalan (mint Batsányi támadása, vagy a P. Thewrewk Józseféi); Döbrentei csak elvben visszakozik a neológiától, mert Kazinczytól is elhidegült, valójában újító marad, Széchenyinek egyik nyelvi tanácsadója; (az ő szavai: élc, történelem, s Buda magyar határnevei). Annál több a túlzó neológia, mintha csak most szabadult volna fel igazán.” HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 131. Persze azért van ellenpont is: Takáts Sándor bekezdéseken át sorolja és ismerteti az *Orthologus és Neologus* utáni vitairódmalmat. Lásd TAKÁTS Sándor, *Irodalmi harczok 1815 után*, *Katholikus Szemle* 1892/2., 109–111.

²⁸ Lásd az előző lábjegyzetet!

²⁹ Kritikai kiadása: BATSÁNYI János *Összes művei*, III., *Prózai művek – második kötet*, s. a. r. KERESZTYURYZSÓ – TARNAI ANDOR, Akadémiai, Budapest, 1961, 55–111. A jegyzeteket lásd *Uo.*, 522–569.

elsősorban Kazinczy kánonát kifogásolja, vagyis azt a tíz szerzőt, akiket az *Orthologus* és *Neologus* megnevez. Szerinte a felsoroltak közül néhányat még versificatornak sem igen volna szabad nevezni. Ehhez kapcsolódva vitatja azt is, hogy saját jelenkora volna a költészet csúcsa, majd védi Gyöngyösi Istvánt Kazinczyval szemben. Érdekes módon Kazinczy nyelvújításra vonatkozó megjegyzéseire tartalmilag alig reflektál, és a rövid replikát is a gúny hangneme határozza meg. Szabad legyen az ide vonatkozó sorokat hosszabban idézni:

Okát adván ott az egygyik leghíresebb és megátalkodottabb Nyelvújító, miért tiszteltetett legyen ő meg a 'Neologusok' vezérének nevével: – neha tudgya, 's nyilván megisméri, hogy ez a '„nevezet” már az egész Hazában valósággal „gyűlöletes”; és noha nem lehet nem éreznie, 's naponként nem tapasztalnia, hogy ezen nevezetnél a' dolog, melly az által jelentetik, (azaz, a' nyelvrontás) még „gyűlölete-sebb” – világos szókkal, és szinte ditsekedve, megvallyá még is: hogy ő „ezen úton távolabb méne, mint mindenek mások” és hogy „a' mit mások tsak példájok által tanítottak”, azt ő „védelmezni-is merte!”

Ez az olly igen bátor, és azonn az útonn olly igen meszsze, 's mindeneknél másoknál tovább menő Nyelvújító; ez az olly igen híres, és olly igen tudós, derék Kri-tikus, 's „a' vízi Kaménák' egyedül kedvellt fija”, – jelenti (ugyan ott) és az egész Hazának tudtára adgya még azt-is: „hogy a' Magyar-nak nem egyedül ő a' classicus Írója”, és hogy ezt, több effélével egygyütt, „a' Németek” ő tölle magától „hallák”, minthogy ezt (és a' mit ott kiki saját szemeivel bővebben láthat) „a' Németeknek maga a' Kérkedő beszéllé el!”

Illy rendbéli betegekkel bajlódni, nekünk sem időnk, sem kedvünk.³⁰

A szöveg élceldő utalásai mögött fontos észrevétel rejtőzik: a korabeli – de nem kazinczyánus – olvasó szemében az *Orthologus* és *Neologus* hangneme gőgös, vagyis a szöveg megítélése merőben különbözik az irodalomtörténet-írás állásfoglalásától a szimpatikus és visszafogott írófigurát illetően. Talán a korabeli olvasó számára nem teljesen magától értetődő a nyelvújításról szólván „vezéri” szerepet említeni, vagy irodalomról szót ejtve a kortársak körében „klasszikus író” kinevezni – még akkor sem, ha a kifejezésekkel megjelölt személy épphogy tiltakozik ezek ellen a definíciók ellen. Úgy tűnik, már maguk a szavak irritálóan hatnak Batsányira. Kazinczy öntudata, a kiválasztottság-tudat, a vezetői szerepélmény, amelynek nyelvi rekvizitumait ma a legnagyobb természetességgel olvassuk a saját vagy a szimpatizánsainak szövegeiben, nem feltétlenül elfogadott a kortársak számára. Batsányi azonban kívül áll az értelmezési körön, és onnan érzékeli a nyelvhasználatot is. Valószínűleg ezért reagál az *Orthologus* és *Neologus* mentegetőző soraira – hiszen Kazinczy éppen hogy elutasítja a megjelölést –, és nem is akárhogyan: „Illyen rendbéli betegekkel bajlódni, nekünk sem időnk, sem kedvünk, se e' végre szükséges vagy elegendő tudományunk 's tapasztalásunk nem lévén, a' mí részünkről nints egyéb hátra: hanem, hogy őket a' tengeri vitorlás hajókra

³⁰ Uo., 109–110.

seregesen felülni, 's a' partoktól sebessen eltávozni látván, mindnyájoknak jobb egészséget, és a' fellyebb említett zászpa-sziget³¹ felé kedvező kellemetes szeleket, 's szeretsés elérkezést kívánnyunk, 's Faludival Űtra-valót³² énekellyünk."³³

Az ortológia újradefiniálása

Kevésbé ismeretes, hogy Kazinczy *Orthologus* és *Neologus*; nálunk és más nemzeteknél című tanulmányának nem a szerző által arra érdemesnek tartott szövegváltozata jelent meg.³⁴ A szöveg csak 1819 novemberében véglegesült, éppen azokban a napokban, amikor a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi novemberi számával a ma is ismeretes *Orthologus* és *Neologus*-variáns Kazinczy kezébe került. Ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a folyóirat megjelentette a szöveg egy korábbi változatát, amelyet ugyan néhány héttel korábban valóban beküldött a szerkesztőségbe, de amelynek közlésétől aztán elállt. A Tudományos Gyűjtemény azonban figyelmen kívül hagyva kérését mégis publikálta a művet. Csakhogy Kazinczy úgy vélte, az első szövegváltozat végét túlságosan lerövidítette attól való félelmében, hogy a szerkesztőség két részletben fogja közölni cikkét. A szerkesztőségbe küldött szöveg kéziratát nem ismerjük, de a novemberi változat fennmaradt.³⁵ A nyomtatott és a kéziratos verzió összehasonlítása során szembetűnik, hogy utóbbi bővebb, ugyanakkor teljes bekezdések hiányoznak belőle, de a két szöveg bekezdéseinek mikroszerkezete alig különbözik.³⁶

A tanulmány bevezetője a nyelvi változások keletkezésére mutat rá kezdő lépésként, és ebből a folyamatból, annak támogatóiból és ellenzőiből formálja meg a két tábor, az ortológus és neológus csoport körvonalait. (34a:3) A folyamat természetes voltát hangsúlyozza: a nyelvváltozásból fakadó vitákon minden nemzetnek át kell

³¹ A zászpa egy fehér liliumfaj, amelyet elmebaj elleni orvosságként használtak a régi görögök.

³² „Ne marasszuk, elmehet, / Amint tetszik, úgy vehet / A faképtül végbúcsút, / Előtte az országút! / Hajdi! elment jó korán, / Éjfél után szaporán. / A kakas is megőrült, / Vigan szólott, hogy felült. / Minden lova rúgjon fel, / A rúdszege hulljon el, / Repedjen a gyeplőszíj, / Pincetokja folyjon ki. / A forgószél kergesse, / Záporeső vezesse, / Igen finom ember volt, / Jó, hogy tőlünk elpatkolt!” FALUDI Ferenc, *Fortuna szekeirén okosan ül. Versek. Téli ejtszakák*, kiad. VARGHA Balázs, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 63.

³³ BATSÁNYI, I. m., 110.

³⁴ A tanulmány keletkezéstörténetét lásd CZIFRA Mariann, *A „nyelvújítási harc” korlátai. Egy kognitív metafora értelemképző szerepe a nyelvújítás narratívájában*, *Irodalomtörténet* 2011/3., 321–340.

³⁵ MTAKK, K631, 34r–55v.; autográf kézirat.

³⁶ Kazinczy szövege a számos, úgyszintén kéziratosan fennmaradt töredékekkel és fogalmazványokkal, valamint későbbi variánsokkal együtt Kazinczy műveinek kritikai kiadássorozatában fog megjelenni más nyelvészeti és irodalomtörténeti tárgyú szövegek kíséretében. A szövegvariánsokkal együtt az *Orthologus* és *Neologus* szövegkomplexum terjedelme tíz ív. Jelen pillanatban sajnos csak a kéziratos változatra lehet hivatkozni. Amennyiben az érvelés ezt megengedi – nincsen a lábjegyzetben idézet, – ezt a hivatkozást a főszövegben tesszük meg. A kerek zárójelben álló szám a Tudományos Gyűjteményben megjelent szöveg oldalszámára utal, a kettőspont utáni szám pedig a K631-es kötet foliósámát és oldalát jelöli. (Például 3:34a; vagyis ebben az esetben a K631-es jelzetű kötet 34. foliója rectóján lévő kéziratos szövegben és a Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmány 3. oldalán is megtalálható részlet képezi a hivatkozás tárgyát.) A homályosabb helyek megvilágítására olykor idézünk a többi töredékből is, amennyiben ott bővebb a megfogalmazás, de tartalmában nem módosult a szöveg. Ilyenkor azonban az egyszerűség kedvéért már a lábjegyzetben hivatkozunk a szövegre.

esnie, de csak ott mehet végbe sikeresen, ahol csupán az ügy érdekei és nem kívülről okok vezetnek a vitatkozókat.³⁷ A külső szempontok ilyen korai felvetése előrevetíti, hogy ez a szegmens még elő fog kerülni az érvelésben. A vita heveségét a magyar nemzeti karakterrel és a véleményszabadsággal magyarázza,³⁸ s azt természetes folyamatként mutatja be, amelynek lefolyásában minden épp zajló esemény rendjén való – sőt akár nagyobb viták sem volnának károsak, mert hamarabb bekövetkezne a kívánt változás. Csakhogy ez a tétel nem konszenzuális a korabeli tudományos diskurzusban és a satirikus irodalomban sem: a vitaindító Füredi Vida például nem így vélekedett. A bevezető szakasz Füredi Vida dolgozatára való utalással zárul: elutasítja Füredi vádjait, hogy magát magasztalta volna osztrák folyóiratokban, illetve egyéb, Füredi által nem is említett, de szokásosan Kazinczyt érő vádakot is elutasít. A kézirat változatban ez a szakasz kicsit hosszabb is, mint a nyomtatott változatban (4–6:34b–35b). A témamegjelölés szerint a két fél, az ortológus és neológus érveinek ütköztetése fog következni.

Ennek megfelelően a tárgyalás az ortológusok és neológusok partíciójával indít: mindkét fél a nemzetiség összetartó erejét tiszteli a magyar nyelvben, de az egyik oldal elutasítja a nyelvi változásokat, mert elfajzást lát bennük – a másik viszont keresi az újítást, és más nemzetek példáján okulva lát hozzá a módosításhoz. (6–7:35b) Itt történik meg az ortológia egyenlőtlenül ellentétes definiálása. A kirekesztést csak erősíti, hogy a további szakaszok a nyelvi változás mechanizmusainak természetességéről szólnak. A nyelv eszközjellegéből következik, hogy az azt beszélő nép átalakulása a nyelv változását vonja maga után. Érthető tehát, hogy amely csoportosulás nem támogatja az egész nemzet szempontjából fontos folyamatot az nem nyerhet méltánylást. A nyelvfejlődés csúcspontjára az írók közössége által alkotott nyelvallapot kerül, amely a nemzet változásától függően ismét hanyatlásnak vagy fejlődésnek van kitéve. (7:35b–36a)

A magyar nyelv fejlődésének fázisait a nyelvemlék-irodalom és későbbi írók művei demonstrálják. (7–8:36a) A nyelvallapotok történetét eszerint Kazinczy írókhoz köti, a következő szakaszok így az irodalmi nyelv alakulását vázolják. Az ív Zrínyiig felfelé tart, de az utána következő írók megakasztják az átalakulást. Ennek vallási okok állnak a háttérben:³⁹ a bekezdés katolikus írókat sorol a magyar nyelv előrevívőiként, majd a fejlődés megakasztójaként a reformációt nevezi meg, amely a köznépi nyelvi regiszterében kívánt hittérítés által érvényesülni és nem a nyelv esztétikai szempontjait, hanem az érthetőséget helyezte előtérbe. Gyöngyösi műveiben (8:36ab) és

³⁷ „Melly hasznunkra lehet csak e' részben is, hogy a' Tud. Gyűjtem. tisztelt Kiadóji a' perlő felekezet' vélekedéseinek helyt adnak Köteteikben, magok a' perben nem csak Bírák lenni nem akarván, de nem is vévén részt. A' hol a' Közlők ezt teszik, és a' hol a' Perlők csak a' dolog, nem egyéb miatt is, tusakodnak, s a' hol az emberi szív' erőtlenségeit fékben tartja a' Tudományok' szeretete és a' Hazáé, az ügy ott győzni fog.” (3–4: 34a–b).

³⁸ „Szabad emberek közt zajosabbak a' tanácskozások mint a' hol a' rabcsoport felett pattog az ostor, mint a' hol a' láncz' csörgése olykor a' Jókat is elnémítja [...]” (4:34b).

³⁹ „A' vallásbeli versenygések úgy kívánák, hogy Íróink ne minél szebben írjanak, hanem minél érthetőbben, 's ne keveseknek, hanem mindennek; 's a' darabos, de erős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen-érthetővé leve, 's erőtlenné 's lelketlenné eggyzersmind.” (36a)

Haller (8:36b) fordításában már a nyelvi hanyatlás nyomai mutatkoznak meg, amelyben Báróczi, Barcsai, Bessenyei, majd Baróti, Révai és Rájnis hoztak újra előrelépést (8–9:36b–37a). Az ő művészetük megosztotta az olvasók táborát, xenologizmusaik nem mindenki előtt találtak elismerésre: ekkor fogalmazódott meg először a nyelvrontás panasza. (9:36b) Barótit a műveltebb olvasók örömmel fogadták, a műveletlenebbek viszont nem mertek véleményt formálni, hogy saját olvasatlanságukat leplezzék. (9–10:37ab) Baróti ellenzőinek ilyenén jellemzése (ti. hogy költészetének megítélésére az olvasottság van befolyással) jelöli Kazinczy értékítéletét és lehetetleníti el a neológia nyelvrontásban körvonalazódó önmeghatározását. Ekkor lépett színre iskolaformálólóként Ráday, aki maga köré vonzott más művelt hazafiakat, s megismertette velük az angol, francia, német és olasz írókat. (9–10:37ab) Kitérőként megemlíti a Ráday-nem születését és Virágot, aki az időmértékes verselést meghonosításával nyert helyet a literátorok között. Az ő sorukat a kéziratos változat Kis János nevével bővíti ki. (37b)

Ahogy arra Batsányi válasza is utal, Kazinczy ezekben a szakaszokban lényegében irodalomtörténetet ír, és csak részben nyelvtörténetet. Az irodalmi nyelv előmenetele szempontjából fontosnak ítélt szerzőknél nem felejt el megjegyezni, hogy melyik nemzet irodalma tett rájuk hatást. De amíg Gyöngyösi és Haller esetében nem volt termékeny a külföldi minta, a 18. század végének írói hatékonyan forgatták a nemzetközi irodalmat.

A felsorolt írók sorát Teleki József folytatja, aki külföldi tanulmányai ellenére ugyan elvetette a nyelvi újításokat, mégis maradandót alkotott. Az ő nevét Horváth Ádámmal egészíti ki a kéziratos szöveg. A nyomtatott változatnak valamelyest ellentmondva, a kéziratos dolgozat főszövegével dialógusba lépve Kazinczy a bekezdéshez fűzött lábjegyzetben a hiperortológia szemszögéből olvassa Telekit, és több olyan újítást szemelget írásaiból, amelyek már nem megfelelőek a radikális ortológusok számára (38a). Vagyis azt bizonyítja, hogy az ortológia díszé is élt a nyelv változtatásának jogával. Ezek a sorok – amelyek nem találhatóak meg a Tudományos Gyűjteményben – még jobban kitágítják a nyelvi újítók körét, mint eddig ismeretes volt, hiszen a szélsőséges szempontnak köszönhetően teljes mértékben felszámolódik a „régibb szín” kedvelőinek tábora. A bekezdés legfontosabb állítása az, hogy az ortológiát nem lehet kizárólag a nyelvi újításokhoz való írói viszonyulás alapján meghatározni, mert ebből a szempontból minden író neológusnak számít. Az ortológia definíciója tehát módosul, de nem derül még ki pontosan, milyen módon.

A sor Báróczi és Baróti követőivel (az újítókkal) folytatódik, akik három csoportra szakadnak – szemben a nyomtatott szöveggel, ahol még csak két tábor van megnevezve.⁴⁰ (11–12:38b) Az első csoport szélsőségesen xenologizál („a külföldi Írókat, hol sietésből, hol ügyetlenségből szorosabban követték mint illet”), a második latinizál („a’ deák szín lepte-el írásaikat”), de nem a klasszikus latin szerint⁴¹ – amely valószí-

⁴⁰ „A’ Báróczi’ és Baróti’ követőjének egyik fele a’ széptelen Erő, a’ másik az erőtlen Szép felé tévedezett, egy harmadik sereg pedig a’ régi szín mellett marada-meg, s’ így Literatúránk’ művelői háromfelé szakadtak.” (38b)

⁴¹ A második töredékben bővebben: „hogy írásaikat nem a’ Római, hanem a’ deák szín lepte-el”. (60b)

núleg az egyházi latinságra való utalás – a harmadik tábor pedig minden külföldi mintától mereven elzárkózik. A három iskolához viszonyítva Kazinczy középre orientálódik: „Látánk a’ megtévedést, s [...] egyesíténk a’ mit a három Iskola’ tanításaiban jónak találtunk [...]” (38b) Ehhez hasonló a megfogalmazás a Tudományos Gyűjtemény cikkében is, de ott még csak a két csoporton kívül helyezi el azt a közösséget, amellyel többes szám első személyben azonosul: „Látánk ezt, s [...] egyesíténk a’ két hős által ajánlott szereket.” (38b) Mivel ezek a mondatok tömörségükben elég nehezen értelmezhetők a bővebb szövegekhez érdemes folyamodni. Az *Orthologus* és *Neologus* harmadik töredékében ez a szakasz így olvasható: „Látánk a’ megtévedést, [...] egyesíténk a’ mit mind a’ három félnél jónak találtunk, hogy mindenik’ érdemét magunkévá telessük, mindenik’ hibáját elkerülhessük, s beszédünk az Újak’ szépségével s a’ Régiek’ méltóságával, nemességével, tömörségével s erejével ragyoghasson.” (65a) Az az iskola, amely itt meghatározódik nem egyezik egyik létező iránnyal sem, hanem egy azoktól különböző metairányzat. A kézirat, 1819. novemberi szövegváltozatban *syncretismus*-nak hívja ezt az új iskolát, viszont nyomban törli is az ide tartozó megjegyzést (eszerint: „egyesíténk a’ mit a három Iskola’ tanításaiban jónak találtunk, <’s így Iskolánk’ neve nem Neologia, hanem Syncretismus, de a’ mit sem barátink, sem ellenségink nem látnak.>”; 38b). A törlés nem elvi megfontolásból történt, hanem retorikai korrekció eredménye: az utolsó szakaszokban ugyanis ismét előkerül majd ez az új metafogalom, de akkor már megfelelő felvezetés és érvelés után. A fogalom bevezetése itt még nincsen megalapozva, ezért kell vesznie. A törlés előtti mondat még így is megteremtett egy új, a többi iskola, az ortológia és neológia fölé helyezett, azokat korrigáló irányzatot, amely *mi*-helyzetben beszél. Talán a szövegalakulás mechanizmusa ragadható meg itt, az a pont, amikor a neológiából való kilépés ilyenformán, egy új fogalom bevezetése által felmerült. Ez könnyen meglehet, mivel a publikált szövegben még nem szerepel a szinkretizmus fogalma, és viszonylag későn bukkan fel a levelekben is.⁴² Ennyiben tehát különbözik a kézirat szöveg, de amint ez látszani fog, lényegi változás még így sem történik.

Miután saját iskoláját elhelyezi a nyelvújítás spalettáján, a nyelvújítás hasznosságának vizsgálatát célozza meg. (12–13:39ab) Ismét Füredi Vidára utalva védőbeszédet ír, amelynek részét képezi azoknak az íróknak a névsora, akik hozzá hasonlóan újítottak. (15:39b) Ezen a listán merül fel Verseghy Ferenc neve is (a Tudományos Gyűjteményben csak a műve említése által), közvetlenül Füredi Vidáé mellé helyezve.⁴³ Innentől a kézirat dolgozat és a nyomtatott szöveg érvelése elválik egymástól, hogy egy későbbi ponton újra összetalálkozzanak.

A kézirat tanulmány itt egy hosszabb olyan szakaszt tartalmaz, amely nem jelent meg 1819-ben (38b–44a). Ez azt jelenti, hogy a Tudományos Gyűjteményben

⁴² Első előfordulása 1819 novemberére tehető, és akkor is az új *Orthologus* és *Neologus*-ból származó idézetben szerepel: Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, Széphalom, 1819. nov. 11. = Kazlev, XVI., 529.

⁴³ „[S] az volt egykor, még pedig igen nagyon, sőt teljes elváltozása mellett még ma is az, Verseghy; s a’ Füredi Vidá név alatt megjelent Értekezésben, melly a’ Neologusokat zaklatgatja, ezeket találjuk: szörny, inger, czímkép, ángoly, vágó (substantivum a’ vágás helyett), embertermészet (Menschennatur), hatalomszó (Machtspruch), eggy fogadj’- Istent arat (ärndtet) – s ezek újak, szokatlanok, idegen példák’ követései.” (38b)

közzé tett szövegnek nem csak a vége, hanem a középső része is átdolgozásra került. Ezekben a kézírásos bekezdésekben a történeti szálát folytatva Kazinczy a neológia túlbillenéséről ír, amely teljes természetességgel vezet a másik oldal ellenállásához: „íme ismét új Iskolát látunk megnyilni, melly azon van, hogy örök újításinkat elakaszsa, különözésinket Egységgé változtassa, mind azt, a’ mi közzénk, a’ Szokás és Grammatica’ törvényei ellen, vagy e’ törvényeknek szoros javalása nélkül, becsúszott, kihányja, ’s így a’ Nyelvet természeti tisztaságára visszatérítse.” (39b–40a)

A keletkezéstörténettel két dolgot fogadtat el a táborok viszonyát illetően: a neológia korábbi képződmény az „új Iskolánál”, az ortológiánál. És mivel a neológia örömmel üdvözölte a másik oldalt (ugyanis egyensúlyt várt a fellépésétől), egy szimpatikus, nem öncélú, hanem a nyelv előbbvitelét célzó iskola képében jelenik meg. Ebből következően az ortológus tábornak a kívánt mértéken való túllendülését éppen ebből az értékközpontúságából fakadóan kellett megállítania. Az egymás kiegyensúlyozására irányuló cselekvésben Kazinczy nagy szerepet szán saját magának.⁴⁴ Tapasztalata formál jogot számára, hogy vitába szálljon az ortológusokkal – akikről eddig még nem derült ki, kik is volnának, hisz az irodalomtörténeti vázlat a neológia univerzalizását hangsúlyozza, és minden szépíróat egy táborba vonz. Eddig a pontig a kézíratos szöveg sem nevezi meg az ortológusokat, a neológia így egyelőre itt is bekebelezi a másik oldalt.

A szöveg további részében azonban megváltozik ez a helyzet, az ortológia szó jelentésére is fény derül lassanként. Az ortológusokról két dolgot tudunk meg: hogy elveiket véghezvinni a magyar nyelv kárára válna;⁴⁵ és egy egyelőre homályosabb tételt, ti. hogy nem lehetséges a nyelvet pusztán grammatikai szempontból megközelíteni: „És ha az vallatik igaznak, a’ mit az Analyt. Grammatica tanít, mit fogunk ítélni, mit kell ítélnünk a’ Virág’, a’ Kis’, a’ Himfy’, a’ négy Horváth’, a’ Döbrentei’, a’ Berzsenyi’, Szemere’, Kölcsey’, Szent-Miklós’, Ungvár-Németi Tóth’ dolgozásaik felől?” (40b–41a) Kazinczy arra utal, hogy ha Verseghy könyvének⁴⁶ szempontjai kíméletlenül érvényesülnének a nyelvben, akkor a korabeli magyar nyelvű irodalom elveszítene értékét. Ezzel a grammatikai szempontú megközelítéssel közelebb kerülünk az ortológia megismeréséhez, amelyhez további szakaszok is hozzásegítenek a nemzeti akadémiák tevékenységének ismertetése által.

Kazinczy a külföldi példák vázolásával indít: az olaszok Della Crusca akadémijához hasonló kezdeményezés a nyelv korábbi állapotának visszaállítását tűzte ki maga elé. (41b) Csak hogy a magyar nyelvű literatúra még nem áll azon a ponton, hogy volna kire visszatekintenie, a múltban nem választhatna olyan alkotót, akinek nyelvállapota célul volna kitűzhető. (41b) Éppen ezért érvel amellett Kazinczy, hogy a nyelv,

⁴⁴ „Én úgy hiszem, hogy ezt magamra nézve szoros kötelességnek tekinthetem; mert néhány ízben szólnán már a’ Nyelvbeli Változtatások mellett, a’ kik e’ dolog körül kevésbbé gyakorlottak, mint ennyi törekedések után, lennem nekem lehetne és kellene: várni fogják, ha én is a’ másik félhez térek e által, vagy állításaim mellett tovább is megmaradok.” (40b)

⁴⁵ „Mit nyerhet Nyelvünk, ha tanácsok elfogadtatik? Tiszta lesz, és elakad. ’S mit nyerhet, ha tanácsok el nem fogadtatik? Tiszta lesz, és haladni fog.” (40b)

⁴⁶ [VERSEGHY FERENC,] *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae, Par I. Etymologia Linguae Hungaricae, Sectio I. Etymologia Nominum, ac Pronomium, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae, 1816.*

vagyis – a bevezető szakaszra visszautalva – a nemzet és a irodalom állapota még nem áll azon a fokon, hogy a szabályokat rögzíteni volna érdemes.⁴⁷ A nyelvet egy olyan organikus rendszerként képzelem el, amely evolúciószerűen fogja saját maga kiforrni a kívánt nyelvallapotot; ebben viszont jelen állapotában akadályozná a szabályok.

Hogy a regulatív elemek miféle befolyással lehetnek a nyelvre, szintén külföldi mintákra hivatkozva mutatja be. A francia akadémia akadályozta a nyelvi fejlődést, Kazinczy emellett francia irodalmi panaszokkal, s a francia poétai szellem elhalásával érvel. (41b–42a) Egyenes az út innen a magyarországi viszonyokra átlépni: „Nekünk is Akadémia, nekünk is Tudós Társaság kell; ez a Nyelvnek hasznos, a Nemzetnek dísz fog, úgy mondják adni [...]” (42a) Egy Cicero-idézettel utal arra, hogy ő nem zárkózik el a Tudós Társaság gondolatától, ha az nem törvényhozó testületként fog funkcionálni.⁴⁸

Az ortológusok táborának további leírása a nyelvújítók elleni vitairatok felsorolásával folytatódik. A csoport tagjainak körvonalazásához ekkor kerülünk először igazán közel: Beregszászi Nagy Pál könyve,⁴⁹ Somogyi Gedeon *Mondolata*, Sípos József *Ő és újj magyarja* jelölik ki az elméleti határokat.⁵⁰ (42b) Rajtuk kívül még két név jelenik meg a listán, Verseghy és Füredié: „Legközelebb az Analyt. Grammatica’ és a Füredi Vida név alatt megjelent Értekezés’ Szerzője költ a’ rongált Nyelv’ védelmére.” A mondat csak a mai magyar nyelven kétértelmű. Kazinczy, amennyiben nem azonosította volna az *Analytica Grammatica* szerzőjét – vagyis Verseghyt – Füredi Vidával, akkor így fogalmazott volna: „Szerzőji”. De nem így tett, ezért szófordulata a két szöveg azonos szerzőségére utal.⁵¹ A tanulmány további szakaszai erre az utóbbi két szövegre válaszolnak, az alábbi felszólítással: „A’ két elsőbbnek,

⁴⁷ „[N]ekünk még nem vala Dantént, Petrarcánk, Tassónk, mint nekik, ’s így a’ Magyarnak nem vissza, hanem előre kell menni; az Írók’ korpájikat pedig a’ visszavezetés és az elakasztás nélkül is leszedhetjük, a’ nélkül, hogy a’ Szabadságot eltolni kelljen. Szabadság (és így szerencsés és nem szerencsés merések) nélkül, Mesterség soha sem juthat célhoz, ’s a’ Szabadság a’ Mesterséget (szerencsésen és nem szerencsésen merve) nálunk is bizonyosan célhoz juttatja, mint minden más helyeken.” (41b)

⁴⁸ „Álljon-fel az, ’s álljon vég nélkül, ’s a’ Szabadságot (az Írók’ hatalmát) ne eloltani ’s öszveszorítani, hanem csak a’ nagy cél felé intézni igyekezzék, minden kéjnek általában, minden nyilván vagy titkos erőszaknak, minden nem érdemlett kedvezésnek ’s gyűlölségnek vessen gátot, szemé előtt tartván mindég, a’ mit Cicero mond: Proprium sit Academiae iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur; conferre caussas, et quid in quamque sententiam dici possit, exprimere; nulla adhibita sua auctoritate iudicium audientium relinquere integrum ac liberum.” (42b) A latin szakasz jelentése és forrása: „Mint hogy pedig az jellemző az Akademiára, hogy nem fejt ki a véleményét, és azt helyesli, ami a legvalószínűbbnek tűnik, szembesíti az érveket, és megállapítja, hogy melyik nézettel szemben mit lehet felhozni, nem hivatkozik a maga tekintélyére, és a hallgatóságnak teljesen szabad vélekedést enged meg.” Marcus Tullius CICERO, *A jóslásról*, ford., jegyz., utószó HOFFMANN Zsuzsanna, Belvedere Meridionale, Szeged, 2001, 132.

⁴⁹ BEREKSZÁSZI NAGY Pál, *Dissertatio Philologia de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyrica*, Trattner János Máttyás, Pest, 1815.

⁵⁰ [SÍPOS JÓZSEF.] *Ő és újj magyar, vagy: rövid értekezés, miképpen kelljen az ő magyarsággal az újat egyesíteni? az az: Miképpen kelljen a régi magyar nyelvet, új szavak, szövegek és formák által gazdagítani, tiszosítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyék? mint némelek*, Trattner János Tamás, Pest, 1816.

⁵¹ Számos magánlevél hozható annak bizonyítására, hogy Kazinczy ezidőtájt többek között Verseghy Ferencet gondolta az álnév mögé rejtőzve. Egy példa: „Füredi Vidának (igaz nevével Verseghy Ferencz-nek) új oka lesz azt híresztelni, hogy magam kürtölök ’s kürtöltetek magamnak.” Kazinczy Ferenc Ercsey Dánielnek, Széplhalom, 1819. május 9. = KazLev, XVI., 382.

valamint IX. Köteteim' Recensensének [...] feleltem: itt a' két utolsóbbra teszek némmely Jegyzéseket. – Tekintsük tehát, mit akarnak az Orthologia' védjei." (42b)

A listán szereplő nevek Somogyi Gedeont leszámítva egytől egyik grammatikusok. Műveik – ha Füredi Vidát Kazinczy nyomán Verseyhyvel azonosítjuk – szintén mind nyelvészeti munkák. Ezek az írók az említett műveikben (és nem máshol, hiszen Kazinczy is elismeri: verseiben Verseyhy is él újításokkal) elvetik a szóalkotást, a régi és a nyelvjárási szavakat, elutasítják a tükörfordításokat, és az idegennyelvű példaktól általánosságban is tartózkodnak (42b–43b), de nem merül ki ennyiben bemutatásuk. Eljárásmódjukat az imént negatívumai által megragadott francia akadémikusokhoz hasonlítja, és utal az olasz akadémiára is. (43a) Az út-metaphorát felhasználva írja körül az ortológusok nyelvújítástól való elzárkózását.⁵² Majd arra céloz, hogy az ortológus tábor a nyelvújítás látszólagos támogatásával csupán annyit kíván elérni, hogy az újítás joga kizárólagosan az ő hatalmukba kerüljön.⁵³

Ezek a szakaszok felbukkannak a Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmányban is, amely viszont az iméntinél sokkal gyorsabb léptékkal haladva jut el eddig a pontig. Kimarad az ortológusok színre lépésének nyelvtörténeti indoklása, hiányzik az akadémiai kezdeményezés körülírása, vagyis az ortológus tábor sokkal kevesebb attribútummal van ellátva. A megjelent szövegnek csak utalásai alapján, de a kéziratot változatot magyarázatul használva könnyedén ki lehet következtetni az ortológia vonalait. Az újonnan kontextusba került szövegek alapján ortológusok inkább volnának grammatikusoknak nevezhetőek, mert a nyelvhez való viszonyukat a szabályszerűségek követése határozza meg. A felhozott példák és kérdésfelvetések Verseyhy *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című könyve alapján fogalmazódnak meg, amelynek harmadik kötete egy Baumgarten alapján megírt rendszeres esztétikai munka:

Azt kérdik, ha megértettetnék e a' Cúrio, ha Templomi-Beszédeit olly szók-ból szövne, quales clarissimus auctor opusculi Mondolat provide congessit⁵⁴ (Analyt. Gramm. I. 42. l.). Pedig a' beszéd' czélja az, úgy mondják, hogy megértessék. Gyűlölik az Ízlés' bíróságát, mert ez a' Bíró sokszor maga sem érti, mit miért akar. Osztán az Ízlés bennünket Anarchiára vezet, 's az Anarchiát igazolja. 'S minthogy az Anarchiát semmi társaságban nem lehet és nem kell megszenvedni; meghívják a' másik fél' embereit, hogy mint jó hazafiak, az Egység' kedvéért mondjanak-le a' különözéseikről, 's alkuképen, kölcsönös kedvezésképen, meggyőződés nélkül, 's meggyőzések ellen is, kövessék a' mit a' Többség követ, javal, kíván. (43b–44a)

⁵² „Továbbá nekik a' merés és különözés tilalmas dolog, azért 1. mert a' ki a' törött úttól eltávozik, könnyen megtéved. Ollykor épen ez által jut-ki tévedéséből; 2. mert a' régi út a' kijelelt célhoz igazán is, hamar is elvezet. Sokszor nem vezet; 3. mert az új út' csinálása sok munkába, sok költségbe kerül. De új utat csinálni, a' hol arra szükség van, nem tanácstalan dolog; 4. mert új utat csinálni nem is szabad a' más birtokában. 'S a' Nyelv volna e a' más' birtoka? Semmiképen nem!” (43b)

⁵³ „[A]z Orthologusok nem a' merést tilalmazzák, hanem azt akarnák, hogy az csak az ő privilégiuma maradjon, 's mások a' magok' találmányaikkal csak akkor élhessenek, mikor azt ők engednék-meg.” (443b)

⁵⁴ Fordítása: „amilyeneket a Mondolat című művecske igen híres szerzője gondosan összeszedett”.

Kazinczy levelezése a bizonyíték rá, hogy elméjében ezek a sorok és Verseggy neve szorosan együtt járnak annak a nyelvi szabályozó társaságnak a képzetével, amelyről olyan sokat ír barátainak Füredi Vida tanulmányának kontextusában. Az ortológusok nézeteit Verseggy elméleti írásai alapján foglalja össze, amelyben a tisztán érthetőség a nyelv legfontosabb kritériuma, és amelyben ugyanakkor az ízlés nem releváns szempont a nyelv területén, mert az szubjektív nézőpontok alapján érvényesül, s ez a vélemények anarchiájára vezet. (44a) Úgy véli, ezek az írók „társaságként”, intézményesült formában kívánják a nyelvi egységesülést elérni. Eszerint Kazinczy az ortológia definícióját nem a nyelvi újítások elvetése alapján határozza meg, mert korábbi szakaszokban amellezt érvel, hogy az ortológusok, ha csak a látszat kedvéért is, de törekszenek a nyelv változására. Jellegzetességük inkább az egységre való törekvésben ragadható meg, amelynek leírása kísértetiesen hasonlít ahhoz a jó pár levelében tematizált nyelvi szabályozó társasághoz, amelyet Verseggy neve fémjelez.

A nyomtatott szöveg értelmezését nehezíti, hogy nem nevezi néven az ortológusokat, de mint létező személyekről ír róluk, és mint létező gyakorlatot mutatja be elveiket. (17–18) Nem lehet azzal magyarázni az ortológus tábor körvonalazódásának hiányát, hogy minden író újít és így megszűnik az ortológus oldal, vagyis a neológia bekebelezi az összes író. A csoport definiálása más szempontok alapján történik, és nem csak a kéziratban maradt szövegben, hanem a nyomtatottban is:

Az Orthologusokat ez az Egység' üzése vitte tévelgésre, mert a' mit a' Stiliticának csak némelly nemeire kellett volna kiterjeszteni, általjában minden nemeire terjesztetik-ki. A' Stilitica' különböző nemeinek más meg más nyelvek van, 's ezeket nem szabad öszvetéveszteni. Más a' Poezis' nyelve, más a' Prózái, sőt a' Poezis' és Poezis', 's a' Prózái és Prózái is más 's a' mi a' Templomi-beszéd' nyelvében nem jó, igen jó lehet a' Románokéban 's a' Játékszínében, 's meg fordítva. Így az Élet' nyelvében is, hol másként szól az Udvarnok, másként a' falusi lakos, másként az Úr és szolgálja, másként a' Had' 's az Iskolák' Nagyjai. Ezt tanítják a' Classicusok mind példájok mind leczkézéseik által, ezt tanítják az Iskolák: de az Orthologus azt tagadni akarná, hogy Egysége légyen, holott a' Nyelv annál tökéletesebb 's elkészültebb, minél több mértékével bír a' sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson. Eggy szóval, ők az EGGYSÉG' EGGYSÉGÉRE törekszenek, melly csak a' speculáló Bölcs' káprázolatiban találtaik: a' Természet mind a' testi mind a' lelki világban mindent a' KÜLÖMBÖZÉS' EGGYSÉGE (Concordia Discors) által tenyésztet, mindent az által tart-fenn, 's a' Neologus ezt követi. (18–19)

Az ortológusok eszerint nem tesznek különbséget a stílusnemek között, nem veszik tekintetbe a nyelv vízszintes és függőleges rétegzettségét. Amennyiben táborukat Kazinczy utalásait követve Somogyi Gedeonra és a grammatikusokra szűkítjük (a meg nem jelent szakaszban legalábbis a *Mondolaton* kívül kizárólag nyelvtudományi szövegekben írja körül az ortológusok tevékenységét), akkor belátható, hogy valóban nem tesznek különbséget nyelvi szintek között, de nem is tehetnek. Egy nyelvtan

megírása, a magyar nyelv szabályszerűségeinek feltérképezése során az író nem lehet tekintettel sem a nyelvi rétegekre, sem az irodalmi műfajok különböző nyelvére. A magyar nyelv nagy grammatikairási korszakának kezdetén járunk, és a diszciplínák még nem váltak el egymástól határozottan. A *litterae* fogalmába különböző, mára szétvált tudományterületek tömörülnek, amelyek éppen ebben az időszakban kristályosodnak ki. Elképzelhető, hogy a nyelvújítás története, a sűrűbb vitairodalom korszakában grammatikusok és szépírók vitatkozásaként is értelmezhető volna. Ez a szempontrendszer érvényesül Benkő Loránd tanulmányában, aki a két tábor mentén képzei el a viták ütközőpontjait: „A grammatikusok – mint ismeretes – a nyelvi szabályok minél pontosabb megállapításában látták a nyelv megismerésének és előbbre vitelének zálogát; a szépírók a kezüket, tollukat megkötő szabályok ellen láznak, a nyelvvel megújító és esztétikailag fölemelő bánásmódra téve a hangsúlyt.”⁵⁵ Az *Orthologus* és *Neologus* hátterében ez az elvi probléma áll. A nyelvészek a magyar nyelv szabályszerűségeit keresik, a szépírók a magyar nyelv irodalmi alkotásra való alkalmasságát helyezik előtérbe. És ha szépírók és grammatikusok is egyben – ahogyan Kazinczy nem, – hát más-más szöveg esetében különbözőképpen járnak el. A két szempontrendszer két diszciplínát választ el egymástól, a nyelvészet tudományt és a stilisztikát. Az egyik objektív szabályszerűségek megállapításával írja le a nyelvet, a másik a nyelvi kifejezőerő maximalizálásának kulcsát keresi. A szabályok egységes volta korlátozza az írói nyelvet, és Kazinczy Versegly nyelvтанát és nyelvészeti törekvéseit szépíróként olvassa. Az irodalmi nyelv autonómiájának áll pártjára, miközben egy szabályozó-tiltó és megtorló intézmény képe lebeg a szemei előtt. Itt derül ki végre, ami a leveleiből nem, tudniillik hogy milyen módon képzelte is el az írókat szabályozó társaságot: „De az *Orthologus* azt hiszi, hogy a' dolgok jobban mennének, ha az a' ki valamit talál, elébb bemutatná, és csak úgy élne vele, ha arra engedelmet nyerne. Utóljára talán azt látná hasznosnak, sőt szükségesnek, hogy Magyarország' Censorai állítatnának fel, a' kik mind azon Munkákat, a' mellyek másként vannak írva mint a' mit javallhat a' győzedelmes fél, tűzre hányják, 's boldogulásunkra még ez kellene!” (19) A műveket máglyán elpusztító nyelvi cenzorok víziójának apokaliptikus képével szembeszegülve fogalmazza meg: „A' Nyelv MIÉNK, és így ENYÉM is. Az egész társaság' folyamjával az egész társaság parancsol: annak telkemen keresztül futó erével tehetem, a' mit ítélek czélmra hasznosnak.” (19) Csakhogy ezek a sorok az ortológiról szóló kellő felvezetés nélkül bukkannak fel a Tudományos Gyűjteményben, enigmatikusság érzetét keltve az olvasóban.

Ezek után néhány bekezdés erejéig újra összekapcsolódik a nyomtatott és a kéziratos szöveg. Ide utalja Csetri az olvasót, amikor a „szofizma határát súrolónak” mondja Kazinczy tanulmányát. A kéziratos szöveg előzményeihez viszont szervesen kapcsolódnak a nyomtatott változatban felvezetés nélkül furcsán ható kérdések. Ezek az ortológus tábor legfontosabb fogalmának, az érthetőségnek elbizonytalanítására

⁵⁵ BENKŐ Loránd, *Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Die Ungarische Sprache und Kultur im Donaauraum*, szerk. Moritz CSÁKY – Horst HASELSTEINER – KLANICZAY Tibor – RÉDEI Károly, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien, 1989, 389.

törekszenek, szó sincs szofizmáról. „S mi az érthetetlen? Az e, a' mit minden nem ért? vagy az inkább, a' mit senki nem ért? 'S a' ki az Ízlés' bizonytalanságát emlegeti, gyanúba hozza magát a' Philosophusnál, 's ennek tanításai eloszlatathják mind kétségeit mind rettegését. Van e Anarchia a' Tudományok' országában? vagy a' vélekedések' külömbőségét anarchiának illik e neveznünk?” (20:44a) Kazinczy engedményt tesz Verseghynek: a grammatikai nézeteknek teret enged, és csupán abban határozza meg tévedésüket, hogy minden stílusnemre ki akarják terjeszteni a szabályokat,⁵⁶ a nyelv teljes szerkezetére kívánják szabályszerűségeiket kidolgozni („az Egység' Egységére törekszik, melly egyedül a' Bölcs' káprázolatiban vagyon-meg”), pedig ez szemben áll a természet rendjével („a' Természet mind a' testi mind a' lelki világban a' Külömbözés' Egysége, a' CONCORDIA DISCORDIA által tenyésztet”). (45a) A komplex grammatikai rendszerekkel szemben ezért védelmezi a szöszedeteket (45a), mert azok nem állítanak fel szabályszerűségeket és nem tesznek javaslatot a megalkotott szabályok betartására. Ez a kikötés többek között azt bizonyítja, hogy Kazinczy nem tud Verseghy készülő lexikonjáról,⁵⁷ mert akkor tisztában volna vele, hogy Verseghy társaival egyetemben éppen olyan szólajstromokat készít, amelyet gyakran Kazinczy maga,⁵⁸ vagy mások között Szemere Pál is.⁵⁹

A dolgozat további szakaszai a nyomtatott és a kéziratos szövegben megegyeznek egymással. (20–27:47a–50a) Miután az eddigi szakaszok a nyelv sokszínűségében rejülő szépséget bizonyították és a nyelvhasználati szabadság mellett érveltek, a görögöknél és latinoknál kezdve bemutatja a nyelvgyarapítás mintáit. (20–22:47ab) Megfogalmazza, hogy a magyar nyelvnek ebben a németet érdemes mintául vennie. (22–24:47b–49a) A német–magyar párhuzam kifejtése ad alapot a tanulmány leggyakrabban idézett mondatainak megfogalmazásához:

A' Nyelv olyan mint az ég' íve a' maga egymásba-futó színeinek gyönyörű játékával. [...] De minthogy ingó alapon semmi nem állhat, szükség, hogy a' Neologianak az az Iskolája, mellyet Füredi Vida Úr gyakorol vádjaiával, elmondja a' maga titkát. Imhol vagyon az, fátyol nélkül azoknak, a' kik megérteni tudják, 's itt mondatik, a' mennyire tudunk lehet, először: „Jól és szépen az ír, a' ki tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyzersmind, 's eggyességben 's ellenkezésben vagyon önmagával.” A' mi Iskolánk' neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus. (49a)

⁵⁶ „Mind e' mellett, az Analt. Gramm. Írójának bizonyos tekintetekben van valamely igaza. Abban tévede-meg, hogy az Egység' felállíthatása miatt, melly most sokaknak óhajtása, a' Stilisticának minden nemeire terjesztette-ki, a' mit annak csak némely nemeiről kellett volna mondania.” (44b)

⁵⁷ Ekkoriban már javában dolgozik azon a katolikus lexikonon, amelyet az egyházzervezet támogatásával állít össze. A katolikus irodalom alapvető szerzőit – Telegdi, Pázmány, Gánóczy, Molnár, Káldy, Vajda, Faludi, Fejér – olvastatják és jegyzeteltetik ki egyházi személyekkel, káplánokkal, kispapokkal, plébánosokkal. Ezeket a szöszedetek Verseghy kapja meg és tartalmuk alapján írja meg a tervezett lexikont. Verseghy kidolgozta a munkarendet: Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, 1819. január 12. = HORVÁTH Konstantin, *Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) története. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1819–1822*, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 5*–8*. (A függelékben újraindul a lapszámozás.)

⁵⁸ Kazinczy Pandektái bővelkednek a szöszedetekben. MTAKK, K633/I–VI.

⁵⁹ Szemere jegyzeteiből található Kazinczy hagyatékában: MTAKK, K633/VI, 39–43 f.

A soroknak kevés interpretációját bírjuk, mivel azok – és maga a tanulmány is – olyanra enigmatikusan céloznak az értelmezési keretekre, hogy a kéziratosszövegek ismerete nélkül szinte csak a megcélzott személyek érthetik meg intenciójukat. Pedig nem állítanak „paradox” szintézis elé, sem „mély dialektikával” nem kecsegtetnek, ha az ortológia definícióját a többi szövegrész alapján határozzuk meg. A nyelv sokrétűségében teljes; a neológia kilépett keretei közül, átalakult, így immár elismeri a grammatika fontosságát a stílus szabadsága mellett („tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyszersmind”). Az új irányzat, a szinkretizmus iskolája értelmében a szépíró megteheti mindazt: „a’ mit Erő és Szépség ajánl, a’ minden Nyelvek’ ideálja megkíván, a’ Magyar Nyelv’ természete (örök szokása ’s törvénye) világosan nem tilt, a’ régibb és újabb Classicusok’ által nevelt Ízlés még javasol is, ’s a’ Szükség múlhatatlanul parancsol.” (25:49a) Vagyis a literátoroknak helyes esztétikusan (az Erőnek és Szépségnek megfelelően), a magyar nyelv szabályszerűségeinek (amelyet a nyelv természete, a nyelv szokás és a nyelvtörvények határoznak meg) és a klasszikus ízlésnek megfelelően alkotnia és a nyelvet formálnia, amennyiben azt a szükség megköveteli. A kéziratosszöveg elején el nem keresztelt, a nyelvújítás tengelye mentén egymástól elkülönülő irányzatok fölé emelkedő új tábor így emeli ki a különböző iskolák magyar nyelv számára hasznos sajátosságait.

Ezt követően a neológia hibái a fenti iskoladefiníció mentén kerülnek meghatározásra. (25–26:49b) Téved a neológia, ha grammatikai ismeretek híján mesterkedik a nyelvvé, mert nem veszi figyelembe a „Magyar Nyelv’ természetét (örök szokását ’s törvényét)”. (25:49a) Vét a neológus, ha a stílusréteget nem megfelelően választja ki (ezt a „régibb és újabb Classicusok” tanítják (25:49a). Tévedés az idegenszerűségek túlzott használata, mert azt nem „parancsolja a Szükség múlhatatlanul” (25:49a), és végül, ugyanebből az okból kifolyólag nem javasoltak a túlzott magyarítások sem.

A nyomtatott szöveg ezzel a gondolattal zárul, de a kéziratosszöveg változatban (50a–55b) az eddigiektől eltérő tételek kerülnek még megfogalmazásra: Kazinczy többek között saját pályarajzát adja. Ifjúkori fordításai után a fogságban – amelyet eufemisztikusan „Elmélkedésekben elfolyt esztendeimnek” nevez (50b) – grammatikai ismereteket szerevezén eszmélt rá arra, hogy a magyar nyelv alkalmas, és más nyelveknél alkalmasabb arra, hogy idegen mintákat kövessen (51a), ezért újra fordítani kezdett (51ab). A fiatal írók számára is hasonló utat javasol: a klasszikus műveltség és a grammatikai ismeretek megszerzése után fordítsanak előbb a neológia, majd az ortológia iskolája szerint. (53a) S miután megtették ezt magyar művekkel is (53a), talán be fogják látni, hogy az újítók irányzata alkalmasabb eszközökkel szolgál a szépírók számára. Példa gyanánt teszi át Szemere Pál A’ *Reményhez* című szonettjét lírából prózába. (53a–54a)

A végső bekezdés előtt, amely a folyóiratban is és a kéziratban is nagyjából azonos, a kéziratosszövegben kitékintést kapunk az ortológusok és neológusok vitájának kimenetelére nézve. Egyikük sem fog nyerni, „veszteni fog mind a’ két fél, ’s a’ pálmát a’ Syncretismus kapja-el, a’ mint illik, ’s így hosszas rezgéseink után rá akadunk azon Eggységre, mellyet némellyek hatalom és erőszak által akarnának felállítani”. (54a) Nem a hatalmi szabályozás vezet tehát eredményre, a kulturális élet megnyilvánulásai

– a könyvnyomtatás fejlődése, a színjátszás, a Keszthelyi Helikon ünnepei, a Marcziányi Alapítvány pályatétele, a nemesi családok társadalmi és kulturális szerepvállalása (54ab) – szintén arra mutatnak, hogy a szabadság útján hamarabb célt lehet találni.

A retorizált utolsó bekezdés a tanulmány nyomtatott és írott változatában is egy végső üzenetet küld Füredi Vidának: „Egyéberánt, minthogy ez a’ nagy munka ellenkezések nélkül meg nem eshetik, Füredi Vida Urral én is ezt mondom, s szájjal és szívvel: In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in dimicatione honesta arma.” (27–55b) Az eredetileg a vallásszabadságot védő sorok arra céloznak, hogy amennyiben a fontos dolgokban egyetértés (egység), a nem fontos dolgokban szabadság, és minden egyébben szeretet lenne, a vallási jellegű problémák megoldódnának. Így idézi Füredi Vida is *A’ Recenziókról* című írásában a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi hatodik számában.⁶⁰ Füredi Vida ezt követően önhittségéért rója meg P. Sz. A.-t, a következő sorokkal: „Nem érzi-e szíved, Barátom! hogy az emberség, az okosság és a’ józanság mellett sebesen elhajtottál? Nem hallottad-e valaha: hogy in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas.”⁶¹ Az *Orthologus* és *neologus*nak szép zárata, a recepciótörténeti kánonnal egybevágó zárata volna ennek az idézetnek az átvétele Kazinczy tanulmánya végén. Csakhogy számára az idézet a rettegett nyelvi egységet verbalizálja, ezért átírja a sorokat a következők szerint: „In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in demicatione onesta arma” – vagyis a citátum végének megbékélést előmozdító szavai helyett a küzdelem, ebben az esetben a tudományos küzdelem tisztaságára hívja fel a figyelmet (a fontos dolgokban egyetértés (egység), a nem fontos dolgokban szabadság, a harcban tisztességes fegyverek). A harcbeli tisztességes fegyverek a grammatikusok szabályozó társaságának visszafogására utalnak.

Vagyis Kazinczy finomít saját elvein azzal, hogy a stilisztikai szempontok mellett a grammatika hatáskörét is elismeri a nyelvben, de nem tágít sem a nyelvváltozás jogától és hasznától, sem annak módjától; továbbra is vitában gondolkodik. Nyoma sincs tehát a szakirodalom tézisei szerint épphogy megjelenő elvi összebékülésnek. A szerző által beszűrt szövegek tétje nem kicsi: rajtuk múlt volna, hogy Kazinczy eltalálja-e Verseghy személyében Füredi Vidát, vagy célt téveszt. Kazinczy 1819 februárjában értesül arról először, hogy Füredi Vida tanulmánya Verseghy kézírásával került a szerkesztőséghez. Ekkor még a Takács József nevű dunántúli literátort tartja szerzőként számon és jó néhány hónapnak el kell telnie, míg a magánlevelek szintjén Verseghyt egyenlővé teszi Füredi Vidával. Jól tudjuk, hogy a találgatás nem szűnik meg az *Orthologus* és *Neologus* itt elemzett kéziratának befejezésével. Kazinczy előtt később sem rajzolódik meg egyetlen írói személyiség, még a húszas években is firtatja ki állt a Füredi Vida név mögött levelekben, és magáncélú jegyzetekben; ismeretes 1827-es, és 1829-es álnévfejtetés is

A szerző nem kockáztatott, kihagyta a konkrétan Verseghyre célzó sorokat, és ezzel az ortológia fogalmi meghatározását is csonkolta. Óvatosságának következtében a tanulmány kevésbé bipolarizálta a nyelvvel foglalkozók körét, vagyis a békülés, a vitazárás gesztusának hatott.

⁶⁰ FÜREDI VIDA, *A’ Recenziókról*, Tudományos Gyűjtemény 1818/VI., 25.

⁶¹ Uo.

Az *Orthologus* és *Neologus* tétje

A *syncretismus* fogalmi bevezetése egy olyan logikus és eredeti lépés, amelyet már a *Mondolat* idején meg lehetett volna tenni. A röpirat megjelenésekor problémát okozott, hogy Kazinczy műveit arra kevésbé érdemes szövegekkel egy szinten kezelték. Egy új ideológia elméleti körvonalazása már akkor alkalmas lett volna arra, hogy eltávolítsa a szerzőt a bírált iskolától. Kérdés persze, akkor milyen eredménnyel járt volna az újabb táboralapítás. A tízes évek végén erre inkább megérették a körülmények, de a szöveg sikeressége még így is vitatható.

Az *Orthologus* és *Neologus* gyengéje a homályosság, amely csak részben tekinthető szándékosnak. A kéziratos töredékek hemzsegeknek Verseghy nevéből, de a nyomtatott tanulmány olyannyira óvatosan fogalmaz, és annyira kevés felületet hagy a hivatkozások megtalálására, hogy még az is elképzelhető, hogy maguk a címzettek sem értették meg az utalások referenciáját. Ez a kéziratos, sokkal egyenesebben fogalmazó szöveg nélkül alig is lehetséges. Ráadásul igen kétséges, hogy Kazinczy új, egységen és különbözően alapuló iskoladefiníciója megnyugtatná az objektív szempontokat követő, műveiket paragrafusokba szedő nyelvészeket. Nincsen ugyanis tisztázva, hogyan érvényesülhet egyszerre a grammatikai szempontrendszer és a stilisztikai követelmények, és amennyiben ezek ellentmondának egymásnak, melyiket kell inkább alkalmazni és milyen gyakorisággal. A részletek semmilyen fokig nincsenek tisztázva, a szöveg általánosságban fogalmaz, a húszas évek nyelvújítási vitairodalma pedig továbbra is a neológus tábor elvi szabályait követeli.

Az *Orthologus* és *Neologus* elég kevés indokot nyújt arra, hogy a „nyelvújítási küzdelem” vége ebben a szövegben határozódjon meg. Az eredeti tanulmány ráadásul célt tévesztett, mert Verseghy mint ortológus vezér ekkor egészen más területen tevékenykedik, a húszas évek irodalma pedig jócskán bővelkedik a nyelvújításhoz kapcsolódó szövegekben, Kazinczy is folytatja a szövegét, amely egyre növekszik, újabb verselemzésekkel bővül és egy esszékötet ambíciójával társul más szövegekkel. Ezek a szövegek kéziratosak, és a húszas évek vitairodalma Kazinczy szereplése nélkül folytatódik tovább. 1827-ben Toldy Ferenc azt írja Kazinczynak: „Ki gondol most már a nyelvi vitákkal?”⁶² Ebben a kérdésben akár meg is nyugodhatnánk és a kánon zsinórmértékébe fogódzkodva gondolhatnánk azt, hogy senki. Ez a levél sem áll azonban kontextus nélkül. Közelebről megvizsgálva néhány olyan információra derül fény, amelyek újrarajzolják az értelmezési kört.

Az előző hónapokban jelent meg az *Élet és Literaturában* Kölcsey és Döbrentei 1815-ös levelezéséből egy sorozat,⁶³ amelyben Kazinczytól szellemileg független hangnemben írnak egyebek mellett a nyelvújítás kérdéséről is. A neológus tábor egysége megbomlik, mert a táborbeliek fegyelmetlensége napvilágra kerül: ezek az 1815-ös szövegek ugyanis Kazinczyt érintő kritikától sem mentesek. Előző évben jelenik meg Vidovics Ágoston műve, *A Magyar Neologia Rostálgottatása*.⁶⁴ A nyelvészeti

⁶² Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Pest, 1827. február 5. = *KazLev*, XX., 201.

⁶³ DÖBRENTÉI GÁBOR és KÖLCSEY FERENCZ *Leveleikből*, *Élet és Literatura* 1827, 87–134.

⁶⁴ VÖ. VIDOVICS ÁGOSTON, *A Magyar Neologia Rostálgottatása*, kiad. Petrőzai Trattner Mátyás, Pest, 1826., 42–43.

munka a neológiát teszi mérlegre, az elméleti megalapozatlanság hiányát állapítva meg konklúzióként. A főneológus szerepében Kazinczy áll. Toldy szerint az álnév mögött Sághy Ferenc és a Dunántúl rejtőzik. 1824-ben jelenik meg Szegeden Thewrewk József *Velencei szappanpora*,⁶⁵ amely a nyelvújítás alakjait – közöttük Kazinczyt – formázza meg álnéven. Helikonra tartó útjuk bukással zárul: egy égi szózat nem engedi be őket a dicsőség lakhelyére. Toldy költői kérdésének szövegkörnyezete prezentálja mindezeket a szövegeket: „Ki gondol most már a nyelvi vitákkal? Csakhogy egyáltalában kevesebbet gondolnak könyvvel, mint régebben!! Szeretem, hogy sem Batsányi kurjongatásai, sem a szegedi vígjátékok, sem Vidovics nem recenseáltattak. Így elhangzanak. Ez reconvalescentiánkra mutat.”⁶⁶ Az utolsó mondat arra utal, hogy ekkor ők saját meglátásuk szerint tehát *lábadoznak*. Batsányi kurjongatása a Faludy-tanulmányt jelenti, amely válasz az *Orthologus és Neologusra*. A szegedi vígjátékok az előbb idézett több szöveget tartalmazó Thewrewk-kötetet; a Vidovicsra való utalás pedig a szintűgy említett neológia-ellenes nyelvészeti munkát jelenti. Vagyis Toldy mondata vigasztalás. Csakhogy ezekről a szövegekről a szakirodalom vagy nem foglal állást, vagy a jótékony feledésbe számúzi őket azzal az indokkal, hogy nem ütöttek rést a diadalmas nyelvújítás bástyáján.

Koselleck olyan fogalmakat elemez, amelyek dualizmusukkal átfogják az egész emberiséget, ebben az értelemben tehát univerzálisak.⁶⁷ A neológia–ortológia fogalompár is univerzálisan fed le egy bizonyos csoportot. Annak definiálása, hogy mely közösséget is kell értenünk a fogalompár által kettéosztottnak – a literátorok körét, a magyar nyelvet használók közösségét vagy a nyelvet formálók táborát – különbözőképpen történhet és az eredményt nagyban befolyásolja a történelmi kontextus.⁶⁸ Bármely csoportok is értendők a két fogalom által lehatároltnak, az *Orthologus és Neologus* kézirat szövegének tanúsága szerint az 1810-es évek végére, ezek semmi jel szerint nem jutottak konszenzusra.

⁶⁵ Második kiadása: *Velencei szappanpor az új magyarok számára*, szerk. P. THEWREWK József, Belnay' örökösainél, Pozsonyban, 1834.

⁶⁶ Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Pest, 1827. február 5. = *KazLev*, XX., 201.

⁶⁷ KOSELLECK, I. m., 8.

⁶⁸ Az ortológia a 19. század végén például egy teljességgel elfogadható, nyelvvédő irányzattá forrt ki magát, és a neológia tünt fel gyanús színben. A *Magyar Nyelvőr* című folyóirat történetének bemutatásán keresztül Balassa József egy „nagyhatású nyelvjavító harcot” mutat be, amelyben az „új ortológia” diadalmaskodik. BALASSA József, *A Magyar Nyelvőr története 1872–1940*, Országos Néptanulmányi Egyesület, Budapest, 1941.